

ERFGOED BRUSSEL

N°015-016

SPECIAAL NUMMER - SEPTEMBER 2015
Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest

DOSSIER
ATELIERS, FABRIEKEN EN KANTOREN

PLUS
Internationaal Fotografisch Experiment
met Monumenten

EEN PUBLICATIE VAN BRUSSEL STEDELIJKE ONTWIKKELING

DE VRIJWARING VAN HET INDUSTRIEEL ERFGOED IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

HARRY LELIÈVRE

KUNSTHISTORICUS,
DIRECTIE MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

MURIEL MURET

KUNSTHISTORICA,
DIRECTIE MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

De Loodtoren in Brussel (W. Robberechts © GOB).

De erkenning en vrijwaring van het rijke Brusselse industrieel erfgoed komt pas vanaf de jaren 1970 - 1980 op gang. De eerste topografische inventarisatieprojecten worden opgestart in Brussel in het midden van de jaren 1970. De Sint-Lukas urgentie-inventaris wordt gepubliceerd in 1979 en de eerste onderzoeken voor de inventaris van de vijfhoek door de diensten van de twee gemeenschappen gaan ook in die periode van start. Deze inventarissen zijn algemeen en topografisch. Ze hebben echter niet tot doel een exhaustieve inventaris van het industrieel erfgoed op te stellen. Enkel de meest zichtbare, markante en significante monumenten van het industrieel erfgoed worden erin opgenomen. De eerste thematische inventaris van industrieel erfgoed voor het Brussels gewest, een pionier in zijn soort, wordt opgestart in 1979 door de *Archives d'Architecture Moderne* (AAM). Dit kolossale werk van kennisverzameling en erkenning geeft echter geen aanleiding tot een politieke beslissing tot vrijwaring van het industrieel erfgoed. Hoewel de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en de toenmalige administratie al in 1974 de bescherming voorstellen van de Loodtoren in de Kruitmolenstraat, die bedreigd wordt door een terreinverkoop, is het wachten tot 1984 vooraleer de eerste bescherming van dergelijk industrieel erfgoed, een zeldzame getuige van deze typologie, een feit is. Enkele instellingen van vrijwaringen en vrijwaringen zelf volgen in de jaren 1980. In het algemeen omdat de sites verlaten zijn, in slechte staat verkeren of bedreigd worden door afbraak. Dit is het geval voor de grote sluis aan de Poincarélaan in Anderlecht en de gashouder aan de Fuchsiastraat in Sint-Jans-Molenbeek.

Het overhevelen van de bevoegdheid over onroerend erfgoed van de gemeenschappen naar het nieuwe

Afb. 1

De Luizenmolen in Anderlecht (A. de Ville de Goyet, 2011 © GOB).

Brussels Hoofdstedelijk Gewest in 1989 heeft ervoor gezorgd dat deze een politiek van valorisering van zijn rijke erfgoed heeft kunnen ontwikkelen. Voor wat betreft het industriële erfgoed is een van de eerste grote acties de snelle definitieve bescherming in 1993 van de Brouwerij Wielemans aan de Van Volxemlaan in Vorst, slechts vijf jaar na de laatste brouwactiviteit. In 1992 bestelt het gewest ook bij de vzw *La Fonderie* een actualisering van de inventaris van de AAM. De lijst, goedgekeurd door de regering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, werd echter nooit gepubliceerd omwille van juridische en administratieve redenen. Dit resulteerde niettemin in een selectie van goederen die voorgesteld werden voor een opname in de bewaarlijst of voor een bescherming. Op basis daarvan werd echter wel een belangrijke vrijwaringscampagne opgestart in 1995, die aantoonde dat het gewest belang stelt in dit door herstructurering ernstig bedreigde erfgoed. Meer dan de helft van het industriële erfgoed werd in het verlengde van de campagne tot in het begin van de jaren 2000 gevrijwaard. Met uitzondering van een campagne voor de bescherming van tramwachthuisjes,

waren de vrijwaringen die recenter volgden eerder *ad hoc*.

De campagne uit de jaren 1990 en de latere vrijwaringen hebben steeds rekening gehouden met de bewaringstoestand van de gebouwen en het potentieel van de gebouwen voor wat herbestemming betreft. Een aantal van de vrijwaringen gebeurde door inschrijving op de bewaarlijst. Op die manier kan de reffectatie van de sites op een soepeler manier gebeuren. Het is immers steeds een prioriteit van de Brusselse regering geweest deze sites te herbestemmen en opnieuw een plaats te geven in het economisch circuit, eerder dan er musea van te maken, zelfs al zijn een aantal wel degelijk een museum geworden, zoals de voormalige *Compagnie des Bronzes*, de molen van Evere, de Luizenmolen in Anderlecht (afb. 1) en de tramremise in Sint-Pieters-Woluwe. Al het gevrijwaarde industriële erfgoed is reeds of wordt binnenkort in gebruik genomen of herbestemd.

De doelstelling verklaart ook waarom sommige vrijwaringen niet volledig lijken. Vaak worden niet alle elementen die de industriële site vormen

Afb. 2

Thurn en Taxis in Brussel (Schmitt-GlobalView, 2014 © SPRB).

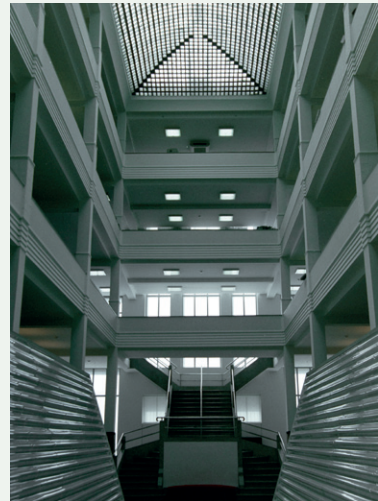
erin opgenomen. Voor de Loodtoren en de *Familistère Godin* werd de omliggende fabriek niet gevrijwaard. Ook technische interieurelementen ontbreken vaak in de vrijwaring. Niettemin zijn er tussen de reeds vermelde voorbeelden sites waarvoor dit wel het geval is. De wetgeving omtrent erfgoed maakt het mogelijk elke uitzonderlijke site, met inbegrip van de uitrusting of decoratieve elementen die er deel van uitmaken, te vrijwaren (art. 206 van het Brussels Wetboek van Ruimtelijke Ordening). Bij sites die nog in werking zijn, die geen museale functie hebben of die op een herbestemming wachten stelt zich de vraag van de toekomst van elementen zoals machines en andere uitrusting: blijven zij ter plaatse en worden zij geïntegreerd in de vrijwaring, worden zij elders of helemaal niet bewaard?

Sommige belangrijke sites zijn helemaal niet wettelijk gevrijwaard en konden als dusdanig niet bewaard en geïntegreerd worden in de stedelijke ontwikkeling, zoals de Godinwerkhuisen. Thurn en Taxis in Brussel (afb. 2) en vele andere industriële sites werden in afwachting van een nieuwe bestemming niet gevrij-

waard om alle mogelijke opties open te laten en zo het behoud van de erfgoed-elementen optimaal te verzekeren.

We dienen hierbij op te merken dat het gevrijwaarde industriële erfgoed territoriaal niet evenwichtig verdeeld is en niet representatief is voor de plaatsen waar de industrie gevestigd was. Zo is er tot nu toe relatief weinig gevrijwaard in Koekelberg of in de kanaalzone, de industriële zone bij uitstek in het gewest. Het ambitieuze Kanaalplan van de regering voor het ontwikkelen van deze brede zone is dan ook een unieke kans om het erfgoed in dit gebied – met de getuigen van de havenactiviteiten en de verschillende industriële activiteiten – te valoriseren.

De aandacht is steeds uitgegaan naar zichtbare en in de meeste gevallen esthetisch waardevolle elementen. Eerder bescheiden gebouwen, kleine ateliers, depots, schrijnwerkerijen, garages, die zich vaak binnen een bouwblok bevinden en die het stadsweefsel van het industriële Brussel vormden, worden over het hoofd gezien. Vaak zijn ze niet merkwaardig genoeg om ze wettelijk te vrijwaren. Ze verdienen echter wel een plaats in

Afb. 3

Voormalige confectieateliers Blum in Brussel (A. de Ville de Goyet, 2004 © GOB).

de inventaris van het Brusselse erfgoed, ondanks het feit dat ze geleidelijk verdwijnen of getransformeerd worden in woongelegenheden.

De campagne uit de jaren 1990 voor de vrijwaring van industrieel erfgoed en de daarop volgende eerder punctuele vrijwaringen waren zeker niet allesomvattend, er is ongetwijfeld nog veel industrieel erfgoed in het Brussels gewest dat het verdient beschermd te worden.

Het gevrijwaarde industriële erfgoed

Het industriële erfgoed kan zeer ruim opgevat worden. Soms worden ook sociaal relevante gebouwen of gebouwen met typische constructie-elementen en -technieken uit de industriële architectuur opgenomen. Een typisch voorbeeld van dit laatste zijn de Sint-Gorikshallen, die eigenlijk een commerciële functie hebben maar opgetrokken werden binnen een industrieel vocabularium. De lijst met gevrijwaard industrieel erfgoed in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest beperkt zich tot vier grote categorieën: productiesites of sites voor de verwerking van grondstoffen of productie van energie, opslagplaatsen,

Afb. 4

Voormalige drukkerij van de *Presse Socialiste* in Brussel (A. de Ville de Goyet, 2007 © GOB).

Afb. 5

Voormalig *Établissements Byrrh* in Brussel (A. de Ville de Goyet, 2011 © GOB).

transportinfrastructuur en 'leef' ruimten, zoals woningen, direct verbonden met een industriële activiteit.

PRODUCTIESITES OF SITES VOOR VERWERKING VAN GRONDSTOFFEN

De gevrijwaarde molens (drie watermolens en drie windmolens) gelegen in de tweede kroon rond Brussel getuigen van proto-industriële activiteit. In eerste instantie werden deze gevrijwaard omwille van hun esthetisch, zelfs pittoresk belang. Een sprekend voorbeeld hiervan is de Nekkersgatmolen waarvan de omgeving (beschermd als landschap) een bucolisch decor vormt. Later, in 1989, werd met de molen van Evere bijzondere aandacht besteed aan het industriële aspect en werd ook de oude stoommachine beschermd.

Niet alle types van productie zijn op een evenwaardige manier vertegenwoordigd in de vrijwaringen. De gevrijwaarde sites zijn dus niet representatief voor de Brusselse industriële activiteit in de 19de en 20ste eeuw.¹ Het grootste aantal gevrijwaarde sites zijn brouwerijen

en drukkerijen. De meest markante beschermde brouwerij is Wielemans in Vorst, waarbij een gedeelte van de brouwerij en de bureaus in 1993 definitief beschermd werden. Het gaat hierbij om de volledige brouwzaal en de machinezaal met inbegrip van de machines. Het interieur en de uitrusting die er deel van uitmaakt werden eerder uitzonderlijk opgenomen in een besluit tot bescherming.

Andere sectoren zijn eveneens vertegenwoordigd, zoals textiel met de confectieateliers Blum in Brussel (afb. 3), de hemdenfabriek Coster en Clément in Sint-Jans-Molenbeek en het confectieatelier Hoguet in Sint-Gillis. Markant is ook het beschermde complex van de drukkerij van de *Presse Socialiste* in de Zandstraat en St-Laurensstraat (afb. 4), een van de laatste voorbeelden in een wijk die vroeger bekend was voor haar drukkerijen.

Andere voorbeelden zijn de voormalige Ateliers Mommens in Sint-Joost, waar houten lijsten en later schildersmateriaal vervaardigd werden; later bouwde de eigenaar en mecenas ook een aantal schildersateliers voor verhuur aan kunstenaars. De

maalderij Moulart in Anderlecht, de voormalige porseleinfabriek Vermeren-Coché, waarvan de eigenlijke productie-entiteit reeds afgebroken was, de fabriek Aubert-Blaton, die de verbouwing was van een brouwerij tot een productieatelier voor decoratieve elementen in gewapend beton.

Heel bijzonder in deze categorie van productiesites is de voormalige *Compagnie des Bronzes*. De site werd in 1997 gevrijwaard als geheel: naast de directeurswoning werden ook de werkplaatsen met hun overgebleven uitrusting opgenomen. In dit gebouw is de vzw *La Fonderie* gevestigd, die het economische, sociale en industriële leven van Brussel bestudeert. Daarnaast herbergt de site ook het Brussels Museum voor Arbeid en Industrie.

OPSLAGPLAATSEN

De eerste stapelplaats die beschermd werd – in 1993 – is het gebouw van de Koninklijke Vlaamse Schouwburg. Dit lijkt op het eerste gezicht vreemd. Bij haar beslissing in 1883 om het terrein ter beschikking te stellen voor

Afb. 6

Voormalige ijskelders in Oudergem, nu eigendom van de *Vrije Universiteit Brussel* (georgesdekinder.com © GOB).

het optrekken van de schouwburg, eiste de stad Brussel dat de gevel van het voormalige arsenaal van architect Nivoy, uit het einde van de 18de eeuw, in het nieuwe gebouw zou geïntegreerd worden. Het gaat hier duidelijk niet om een vroegtijdig bewustzijn aangaande industrieel erfgoed, deze eis werd eerder ingegeven door esthetische overwegingen.

De gevrijwaarde stockageruimten werden gebruikt voor de opslag van wijn en geestrijke dranken voor Besse in Sint-Jans-Molenbeek en *Byrrh* in Laken (afb. 5) (beide in de omgeving van Thurn en Taxis), voor tabak in de manufactuur Ajja in Sint-Jans-Molenbeek, textiel bij Stiel en Rothschild en de Waucquez (huidig stadsarchief) in Brussel, of ijs voor de ijskelder aan de Waverssesteenweg in Oudergem (afb. 6) en gas in de gashouder te Sint-Jans-Molenbeek.

TRANSPORT-INFRASTRUCTUUR

Het gewest heeft bijzondere aandacht besteed aan de vrijwaring van stationsgebouwen (afb. 7), eveneens een bedreigde infrastructuur

Afb. 7

Het station van Schaarbeek (Schmitt-GlobalView, 2014 © GOB).

wegens onderhoudskosten. Het eerste stationsgebouw in Brussel (Watermaal) werd beschermd in 1992. Momenteel zijn de meeste voor reizigers bestemde stationsgebouwen met een erfgoedwaarde in het gewest gevrijwaard, dankzij een campagne, in het kader van een specifieke studie.² De laatsten in de rij zijn de stations van Etterbeek en Vorst-Zuid, waarvoor de procedure lopende is. Naast de stationsgebouwen kreeg ook de tram aandacht, met de bescherming van het kleinere erfgoed van onze typische oude tramwacht huisjes, maar ook van de tramremise in Sint-Pieters-Woluwe, die sinds 1982 gedeeltelijk het Museum voor het Stedelijk Vervoer te Brussel bevat (afb. 8).

Een aantal bruggen zijn eveneens gevrijwaard, zoals de Sobieskibrug (afb. 9) en de Chambondoorgang in Laken en de monumentale brug (gelinkt met Thurn en Taxis) in Sint-Jans-Molenbeek. In 2014 werd de procedure tot bescherming van de brug aan de Kroonlaan, over de Graystraat in Elsene, ingesteld. Hierbij dient vermeld te worden dat deze kunstwerken nu ook vaak als ingenieurserfgoed worden beschouwd. Het onderscheid

tussen beide wordt bepaald door de invalshoek: bij ingenieurserfgoed ligt het accent op de constructie (methode) zelf, bij het industriële erfgoed op de getuigenis van een industriële activiteit.

ELEMENTEN VERBONDEN MET INDUSTRIËLE ACTIVITEIT

In deze categorie zijn er weinig voorbeelden gevrijwaard. *De Familistère Godin*, de woningen voor de arbeiders van de Godinfabriek, werd reeds in 1988 beschermd als monument, de fabriek zelf daarentegen niet. Ook het huisje van de bareelwachter aan de Antwerpsesteenweg hoort in deze categorie thuis.

Het gaat hierbij steeds om op zichzelf staande elementen die verbonden zijn met de activiteit. Uiteraard worden sommige andere industriële sites gevormd door gebouwen met verschillende functies. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de Firma Charlet et Cie, waar naast de ruimten voor fabricage van zadels ook een directeurswoning aanwezig is. Bij de luchterfabriek Kaufmann hoort ook een woning.

Afb. 9

De Sobieskibrug in Brussel-Laken
[A. de Ville de Goyet, 2012 © GOB].

Afb. 8

Voormalig tramdepot en Museum voor het Stedelijk Vervoer te Brussel in Sint-Pieters-Woluwe [A. de Ville de Goyet, 2011 © GOB].

NOTEN

1. Zie de commentaar in het stagewerk van TRUILLET, J, *Le patrimoine industriel en Région de Bruxelles-Capitale. Étude, protection et documentation des sites de production : État des lieux et propositions*, Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale, Bruxelles, 2009.
2. DEMEY, Th., *Inventaire des gares bruxelloises*, Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale, Bruxelles, s.d.
3. cfr ATTAS, D. en PROVOST (olw), *Brussel, in de voetsporen van de bouwkundig ingenieurs*, CIVA, Brussel, 2011.

LIJST VAN HET INDUSTRIEEL ERFGOED VOLGENS DATUM VAN VRIJWARING

Object	Adres	Gemeente	Inschrijving op de bewaarlijst of bescherming	Datum van het besluit
Verbrande molen	Emmanuel Mounierlaan, Klakkedellestraat	Sint-Lambrechts-Woluwe	Bescherming	9/04/43
Nekkersgatmolen en zijn omgeving	Keyenbemptstraat 66 - 70, Achille Reisdorfflaan 36	Ukkel	Bescherming	21/06/71
Twee watertorens die deel uitmaken van het Ter Kamerenbos	Ter Kamerenbos	Brussel	Bescherming	18/11/76
Zuidersluis	Poincarelaan 77	Anderlecht	Bescherming	22/02/84
Loodtoren	Fabrieksstraat 54, Slachthuislaan 24 - 26	Brussel	Bescherming	27/07/84
Gashouder nr. 2 en onmiddellijke omgeving	Fuchsiasstraat 113, Segherslaan	Sint-Jans-Molenbeek	Bescherming	8/08/88
Slachthuis van Anderlecht	Ropsy Chaudronstraat 24 - 25	Anderlecht	Bescherming	8/08/88
Crockaertmolen	Linkebeekstraat 9 - 11	Ukkel	Bescherming	8/08/88
Familistère GODIN	Werkhuizenkaai 156 - 157	Brussel	Bescherming	8/08/88
Lindekemalemolen en omliggende gronden	Jean-François Debeckerlaan 6 - 48, Woluwedal, Struykbekeweg, Stadionlaan	Sint-Lambrechts-Woluwe	Bescherming	30/03/89
Drukkerij van het dagblad Le Peuple	Sint-Laurensstraat 30 - 34	Brussel	Bescherming	26/04/89
Windmolen van Evere en siertuin	Lindestraat 179 - 189, Windmolenstraat 25 - 27	Evere	Bescherming	20/12/90
Station van Watermaal	Hakhoutlaan 73 - 81	Watermaal-Bosvoorde	Bescherming	2/07/92
Etablissements Mommen	Liefdadigheidsstraat 37	Sint-Joost-ten-Node	Bescherming	24/09/92
Koninklijke Ijskelders	Waversesteenweg 1013 - 1015	Oudergem	Bescherming	13/05/93
Brouwerij Wielemans-Ceuppens - kantoorgebouw	Van Volxemlaan 366 - 368	Vorst	Bescherming	20/07/93
Brouwerij Wielemans-Ceuppens	Van Volxemlaan 354 - 364	Vorst	Bescherming	20/07/93
Gevel van het eerste Pakhuis van de Koninklijke Vlaamse Schouwburg KVS	Lakensestraat 146	Brussel	Bescherming	9/09/93
Station Ukkel-Stalle	Victor Allardstraat 256	Ukkel	Bescherming	14/07/94
Station van Schaarbeek	Prinses Elisabethplein	Schaarbeek	Bescherming	10/11/94
Watertoren die deel uitmaakt van het Moeraske langs het formatiestation van Schaarbeek	Carlstraat, Walckiersstraat, Wipstraat	Evere	Bescherming	9/03/95
Voormalige rolschaatsbaan Royal Skating nadien garage	Veydstraat 15, Faiderstraat 6	Sint-Gillis	Bewaarlijst	9/03/95
Spoorwegbrug genoemd Gerijbrug	Gerijstraat	Anderlecht	Bescherming	16/03/95
Centraal Station	Kantersteen, Keizerinlaan	Brussel	Bewaarlijst	16/03/95
Station van Jette	Kardinaal Mercierplein 16	Jette	Bescherming	13/04/95
Halte Congres en omringende tuin	Pachecolaan	Brussel	Bewaarlijst	13/04/95
Sobieskibrug	Witte-Acacialaan, Jan Sobieskilaan	Brussel	Bescherming	14/03/96
Farmaceutische laboratoria Sanders	Henri Wafelaertsstraat 51	Sint-Gillis	Bewaarlijst	19/09/96
Station van Laken	Onze-Lieve-Vrouwvoorplein, Kerkeveldstraat 2	Brussel	Bescherming	26/09/96
Station van Sint-Joost-ten-Node	Leuvenses Steenweg 195	Sint-Joost-ten-Node	Bescherming	26/09/96
Station van het Koninklijk Domein van Laken	Albertstraat, Vilvoordsesteenweg, Paleizenstraat over de Bruggen	Brussel	Bescherming	26/09/96
Opslagplaats en winkel Besse	Scheldestraat 122	Sint-Jans-Molenbeek	Bescherming	23/01/97
Etablissements Byrrh	Dieudonne Lefevrestraat 4	Brussel	Bescherming	22/05/97
Compagnie des Bronzes	Ransfortstraat 27	Sint-Jans-Molenbeek	Bewaarlijst	22/05/97
Maalderij Moulart	Fernand Demetskaai 23	Anderlecht	Bewaarlijst	22/05/97
Société des Entrepôts de Bruxelles	Van Meyelstraat 26 - 32	Sint-Jans-Molenbeek	Bescherming	22/05/97
Porseleinfabriek Vermeren-Coché (heden huis Demeuldre-Coché)	Waverse Steenweg 143, Georges Lorandstraat	Elsene	Bescherming	26/06/97
Opslagplaats van de tabaks-manufactuur AJJA	Vandermaelenstraat 5	Sint-Jans-Molenbeek	Bescherming	25/09/97
De Mestback	Willebroekkaai 22, Ruimingskaai 1	Brussel	Bescherming	15/01/98

Gebouwen Aubert-Blaton	Paviljoenstraat 4	Brussel	Bewaartlijst	22/01/98
Halles America	Diksmuidelaan 21 - 29	Brussel	Bescherming	29/01/98
Hallen der Voortbrengers	Negende linielaan 39 - 43, Ieperlaan 68 - 80, Diksmuidelaan 6 - 22	Brussel	Bescherming	29/01/98
Eerste elektriciteitscentrale van Brussel	Melsensstraat 28, Sint-Katelijneplein 45	Brussel	Bescherming	12/03/98
Kantoren en ateliers van de eerste elektriciteitscentrale	Sint-Katelijnestraat 9 A - 19	Brussel	Bescherming	12/03/98
Etablissements Blum	Antwerpsesteenweg 40, Koopliedenstraat 67	Brussel	Bescherming	12/03/98
Brouwerij Van Dooren	Onze-Lieve-Vrouw van Vaakstraat 2, Papenveest 0, Fabrieksstraat 1C, Fabrieksstraat 1B, Bloemenhofplein 5	Brussel	Bescherming	12/03/98
Gebouwen van de firma G.K.F. (Gérard Koninckx Frères - groothandelaar exotisch fruit)	Oude Graanmarkt 7 - 11, Antoine Dansaertstraat 75 - 79	Brussel	Bescherming	26/03/98
Luchterfabriek Kaufmann	Locquenghienstraat 55 - 57	Brussel	Bewaartlijst	30/04/98
Opslagplaats Stiel & Rothschild	Arduinkaai 28 - 29	Brussel	Bewaartlijst	30/04/98
Opslagplaatsen van de Grands Magasins de la Bourse	Aalststraat 7 - 11	Brussel	Bewaartlijst	28/05/98
Drukkerij Phobel	Edouard de Thibaultlaan 2	Etterbeek	Bewaartlijst	2/07/98
La Magnéto Belge	Marconistraat 123 - 127	Vorst	Bewaartlijst	10/09/98
Onderstation van de elektriciteitscentrale	Slachthuislaan 9	Brussel	Bewaartlijst	24/09/98
Watertoren	Marconistraat 167	Vorst	Bewaartlijst	1/10/98
Tramremise en museum voor het Stedelijk vervoer te Brussel	Tervurenlaan 364 B - 364, Leybeekstraat 2	Sint-Pieters-Woluwe	Bewaartlijst	1/10/98
Maison Hoguet	Romestraat 24 - 28	Sint-Gillis	Bescherming	29/10/98
Etablissements Absalon	Sint-Kristoffesstraat 41 - 45, Arteveldstraat 70 - 72	Brussel	Bewaartlijst	2/04/99
Hemdenfabriek Coster en Clement	Gentsesteenweg 340	Sint-Jans-Molenbeek	Bewaartlijst	7/12/00
Brouwerij Atlas	Vrij-Onderzoekstraat 13	Anderlecht	Bewaartlijst	1/02/01
Brouwerij de Kroon die deel uitmaakt van de Dorpskern van Berchem en Groendreefstraat	Kerkplein	Sint-Agatha-Berchem	Bewaartlijst	29/03/01
Wijnpaleis en voormalige magazijnen Merchie-Pède	Spiegelstraat 9, Huidevettersstraat 52 - 62	Brussel	Bescherming	29/03/01
Gebouwen van L'Echo de la Bourse	Hopstraat 43 - 47	Brussel	Bewaartlijst	28/06/01
Papierhandel Ed. Haseldonckx & C ^{ie}	Hopstraat 26 - 32	Brussel	Bewaartlijst	5/07/01
Tramremise en museum voor het Stedelijk vervoer te Brussel	Tervurenlaan 364 B - 364, Leubeekstraat 2	Sint-Pieters-Woluwe	Bescherming	29/11/01
Complex van het Stadsarchief Brussel	Vanderhaegenstraat 18, Huidevettersstraat 57 - 71	Brussel	Bescherming	13/12/01
Presse Socialiste	Zandstraat 29 - 35	Brussel	Bescherming	12/06/03
Manufacture Charlet & C ^{ie}	Diksmuidelaan 65 - 71, Handelskaai 48 - 50	Brussel	Bescherming	26/06/03
Wachhuisje	Haachtssesteenweg 0, Louis Bertrandlaan 0	Schaarbeek	Bescherming	20/04/06
Wachhuisje	Leopold II Square	Sint-Pieters-Woluwe	Bescherming	20/04/06
Wachhuisje	Sint-Jobsplein	Ukkel	Bescherming	20/04/06
Wachhuisje	Terhulpssesteenweg	Watermaal-Bosvoorde	Bescherming	20/04/06
Wachhuisje	Leopold Wienerplein, Majoer Bruckstraat	Watermaal-Bosvoorde	Bescherming	20/04/06
Wachhuisje	Marie-Joseplein	Elsene	Bescherming	20/04/06
Wachhuisje	Drie Lindenstraat	Watermaal-Bosvoorde	Bescherming	20/04/06
Luizenmolen	Vlindersstraat	Anderlecht	Bescherming	8/02/07
Chambon doorgang	Koninginnelaan	Brussel	Bescherming	19/04/07
'Monumentale Brug' boven de spoorweg van Tour en Taxis	Emile Bockstaellaan, Jubelfeestlaan	Sint-Jans-Molenbeek	Bescherming	19/04/07
Huis van de bareelwachter	Antwerpsesteenweg 291	Brussel	Bescherming	20/05/10
Watertoren die deel uitmaakt van de Villa Les Trois Canadas	Emile van Becelaerelaan 160	Watermaal-Bosvoorde	Bescherming	20/12/12
Verkeersbrug Kroonlaan - over Graystraat	Graystraat, Kroonlaan	Elsene	Instelling van de beschermings-procedure	24/04/14
Station Vorst-Zuid	Stationstraat	Vorst	Instelling van de beschermings-procedure	13/11/14
Eerste station van Etterbeek	Generaal Jacqueslaan 263	Elsene	Instelling van de beschermings-procedure	5/03/15

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Leseque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN HET DOSSIER

Paula Dumont

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

François Antoine, Mario Baeck,
Jean-Marc Basyn, Inge Bertels,
Anna Bouteiller, Marianne Defossé,
Rika Devos, Paula Dumont,
Bernard Espion, Anne Lauwers,
Harry Lelièvre, Thierry Lemoine,
Maarten Mahieu, Muriel Muret, Joke Nijs,
Michel Provost, Sven Sterken,
Thomas Stroobants, Peter Van der Hallen,
Yannik Van Praag, Guido Vanderhulst,
Christian Vandermorten, Ine Wouters,
Brigitte Vander Bruggen.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Griet Meyfroots, Koenraad Raeymaekers,
Harry Lelièvre, Stephan Van Bellingen,
Tom Verhofstadt en de leden van het
redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume Printing

VERSPREIDING EN

ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Olivia Basseem, Philippe Charlier,
Julie Coppens, Farba Diop, Alice Gérard.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle
rechten voor het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ABOPG – Archief van het Bestuur voor
Oorlogsschade aan private goederen
ARA – Algemene Rijksarchief
AMVB – Archief en Museum van het
Vlaams Leven te Brussel
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut royal
du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst
en Geschiedenis
RLICC – Raymond Lemaire International
Centre for Conservation
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2015/6860/020

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.

